

HENRI LHOTE I L'ART RUPESTRE DEL SÀHARA

EDUARD RIPOLL PERELLÓ

Resumé. — Cette biographie de Henri Lhote (1903-1991), réalisée à partir de ses propres textes et des souvenirs de l'auteur, retrace ses voyages d'exploration au Sahara et ses découvertes de l'art rupestre, son élaboration progressive d'un système évolutif des styles et de sa chronologie. On signale également son intérêt pour l'art paléolithique européen. On trouvera à la suite 62 références bibliographiques sélectionnées dans la vaste production de Henri Lhote.

La recerca prehistòrica al Sàhara i al nord d'Àfrica va perdre recentment un dels seus grans noms: Henri Lhote (1903-1991). En les pàgines que segueixen intentarem esbossar alguns aspectes de la seva vida i de la seva obra. Per fer-ho, ens serviran, a la vegada, alguns dels seus textos (en lletra cursiva), la síntesi dels seus plantejaments científics i alguns records personals¹.

L'africanisme militant, tan intens en molts investigadors francesos, es concretà en el cas de Lhote en escollir un immens territori, el que ocupa la meitat centre-septentrional del continent. El nostre amic va lliurar-se a la màgia del Sàhara cap als trenta anys quan féu les seves primeres exploracions sistemàtiques. Aleshores ell mateix es considerava un etnòleg. Amb l'ajuda de meharistes militars, sovint podia visitar indrets desconeguts, o bé llocs sobre els quals no es tenien més que vagues indicacions. Feia llargs recorreguts que afavorien noves descobertes; les presentava, per una part, al cercle d'investigadors que s'havia format al Museu del Trocadero —aleshores en vies de transformació en Musée de l'Homme— al voltant del prof. Paul Rivet; d'altra part, a l'Institut de Paléontologie Humaine (I.P.H.) on l'abbé Henri Breuil era qui dirigia totes les activitats relacionades amb el seu departament de Prehistòria. Els prehistoriadors d'ambdues

1. Un avanç del present article a: E. RIPOLL PERELLÓ, «Au sujet de Henri Lhote», *Sahara*, 5, 1992-1993, pàgs. 79-85, 1 fig. Cf. així mateix, A. MUZZOLINI, «Henri Lhote: l'homme et l'oeuvre», en el vol. 4, 1991, de la mateixa revista.

institucions eren, altrament, gairebé tots, deixebles d'aquell gran mestre de l'art prehistòric². A més, l'I.P.H. comptava també entre els seus membres amb el prof. Raymond Vaufrey, redactor en cap de *L'Anthropologie*. Vaufrey, que s'interessava molt per la prehistòria africana, havia publicat en aquella època una obra important sobre els gravats de l'Àfrica del Nord i fou l'animador eficaç de les primeres expedicions de Lhote³.

C'est en 1932, que je fis connaissance [de l'abbé Breuil], alors que je suivais les cours de préhistoire que'il donnait à l'Institut d'Ethnologie, dans le petit amphithéâtre de l'Institut de Géographie, rue Saint Jacques... Je lui soumettais les relevés de gravures rupestres que je rapportais du Sahara et lui-même me demandait de procéder à des vérifications sur place. C'est ainsi qu'il m'envoya à Taferjit et à Tamaya Mellet sur les confins saharo-soudanais, là où le capitaine Le Rumeur avait découvert deux intéressants gisements néolithiques apparentement en place. Cette année-là, 1934, fut une grande épreuve physique pour moi, car je traversai deux fois le Ténéré ainsi que le massif de l'Aïr, mais elle le fut surtout pour mes chameaux qui, épuisés par les raids successifs en région désertique, périrent les uns après les autres. Après mon raid dans l'erg d'Admer, où j'étais allé reconnaître le célèbre gisement de Chelléo-acheulén à hachereaux, le premier trouvé in situ associé à une faune, j'étais immobilisé à Djanet, démuni de monture et de crédits pour reconstituer mon écurie et poursuivre mes recherches. L'abbé Breuil, prévenu par hasard par un de mes amis, lui remit discrètement une somme importante à mon intention qui, ajoutée à d'autres aides amicales, me permit de continuer mes recherches. Je puis ainsi, grâce à son aide, séjourner plusieurs mois dans le secteur Taferjit-Tamaya, ce qui me fit découvrir d'autres gisements en place, desquels j'exhumai de nombreux restes humains qui reposaient au milieu des amas de cuisine... Breuil avait senti, d'après les premiers éléments que le capitaine Le Rumeur avait fait parvenir au Musée de l'Homme, que ces gisements présentaient un intérêt particulier: il s'agissait, en fait, de véritables kjoekkenmoedingers, corps humains déposés au milieu des restes alimentaires et de cendres (Lhote, 24, p. 63-64).

L'any 1935, aconsellat per l'abbé Breuil, Lhote visità la cova d'In-Ezzan, seguint les petjades de Levauden que, l'any 1926, havia fet el calc de les seves pintures.

Succeí, després, el tràgic parèntesi de la guerra, durant la qual Lhote va viure amb la nostàlgia de les seves grans travesses sahàrianes. Tantost acabades les hostilitats, s'entregà de nou a les seves activitats, repartint-les entre París i els viatges al Sàhara central o bé al Sud-Oranès.

2. E. RIPOLL PERELLÓ, Vida y obra del Abate Henri Breuil, padre de la prehistoria, *Miscelánea en Homenaje al Abate Henri Breuil (1977-1961)*, t. I, Barcelona, IPA, 1964, pàgs. 1-70, 8 figs. i XXV làms.
3. R. VAUFREY, *L'Art rupestre nord-africain*. París, Masson, 1939, 127 pàgs., 58 figs. i 54 làms.; anys després: *Préhistoire de l'Afrique* (2 vols., París, 1955 i 1967). E. RIPOLL PERELLÓ, Prof. Raymond Vaufrey (1890-1967), *Ampurias*, XXIX, 1967, pàgs. 327-331 (amb bibliografia).

Henri Lhote al castell de Wartenstein (Austria), de la Wenner-Gren Foundation, juliol de 1960. (Foto, E. Ripoll).

D'aquells anys trenta data la seva relació amb Ch. Brenans, oficial méharista que havia reunit una col·lecció important de croquis de pintures i gravats ruprestres del Tassili-n-Ajjer.

En 1934, dès qu'il [Breuil] apprit les belles découvertes dues au lieutenant Brenans dans le Tassili-n-Ajjer, il se passiona pour ce matériel nouveau... Lorsque le dossier Brenans, qui dormait dans les tiroirs depuis dix ans, lui fit remis en 1949, il s'enthousiasma pour ce magnifique ensemble qu'il avait sous les yeux et se mit immédiatement à son déchiffrement. Travail ardu pour qui n'a pas été sur le terrain, d'autant plus qu'aucune note descriptive, aucune précision concernant les superpositions n'accompagnait les relevés. Bien entendu, il s'adressa à l'ancien officier méhariste qui avait pris sa retraite au Maroc et l'abreuvait de pages entières de demandes et de renseignements. Brenans s'enervait à ne pouvoir lire son écriture et m'écrivit: «Dis à l'Abbé qu'il écrive mieux, voilà trois jours que j'essaye de déchiffrer la première ligne, je n'y parviens pas. Ce sont véritables pattes de mouche». De fait, tous ceux qui ont correspondu avec lui savent que l'écriture, si belle, si artistique, si originale de l'abbé Breuil était un rébus pour les non initiés. Finalement, Brenans, découragé, lui écrivit: «Voyez Lhote». Ce fut alors une passionnante collaboration, des échanges de vue constants. Je m'efforçais de soulager l'Abbé le plus possible et,

un beau jour, tout était en ordre, le manuscrit tapé, prêt à être remis à l'éditeur, les figures ayant été préparés entre temps par son ami, le chanoine Bouyssonie (Lhote, 24, p. 66-67).

Trenta anys després, la publicació del text del qual hem tret aquest darrer fragment, l'any 1988, Lhote recordava de nou aquest esdeveniment poc freqüent.

Depuis 1932, plusieurs officiers méharistes de la Compagnie des Ajjer avaient parcouru le Tassili et signalé des abris peints en différents secteurs. En 1934-35, ce plateau fut particulièrement parcouru par le Lt. Ch. Brenans et H. Lhote qui, tous deux doués pour le dessin, firent de nombreux relevés à vue. L'officier, qui disposait de tout son temps et de larges possibilités grâce à son groupe méhariste, releva un grand nombre de peintures qu'il adressa à M. Reygasse, à Alger. Par suite de la guerre, ces documents demeurèrent dans les archives jusqu'au début des années cinquante où ils furent remis à l'Abbé H. Breuil pour étude et publication. Brenans avait grande peine à déchiffrer l'écriture de l'Abbé, qui li demandait sans cesse diverses précisions, si bien qu'il finit pour lui conseiller de s'adresser directement à Henri Lhote, qui connaissait aussi bien le pays que lui-même. Ce fut le début d'une collaboration, qui devint affectueuse, entre l'Abbé et Henri Lhote (Lhote, 62, p. 248)

El magnífic resultat d'aquesta col·laboració fou donat a conèixer al 2on. Congrés Panafricà de Prehistòria, que tingué lloc a Alger l'any 1952, en el que representà aleshores un document fonamental. A més de la corresponent presentació, de la memòria publicada a les Actes del Congrés es féu una tirada especial, amb paginació pròpia⁴.

Després del Congrés d'Alger, l'abbé Breuil va viatjar a Alacant, car l'havia invitat el prof. Martín Almagro Basch a visitar diversos conjunts amb art rupestre de Llevant que eren motiu de discussió entre ambdós per a establir fets determinants per a la cronologia d'aquesta província artística. Es féu especial atenció als jaciments de Minateda (Albacete), Bezas (Terol) i Cogul (les Garrigues). El que signa aquestes línies era, en aquell moment, l'encarregat de prendre nota del que deien els dos grans investigadors. Breuil evocava sovint el paral·lelisme amb l'art del Sàhara i de l'Àfrica del Sud. En aquestes converses, sovint sortia el nom d'Henri Lhote a qui el vell mestre tenia en molta estima.

La importància que es donà a l'aportació científica que constituïa el corpus Brenans presentat al Congrés d'Alger, va subratllar la necessitat obvia de completar la tasca i desenvolupar-la. La conveniència i el projecte d'una àmplia missió Lhote al Tassili es feu evident i necessària.

4. HENRI BREUIL (amb la col·lab. de CH. BRENANS i d'H. LHOTE), *Les roches peintes du Tassili-n'Ajjer d'après les relevés du Colonel Brenans*. París, Arts et Métiers Graphiques, 1954, 163 pàgs. i 144 figs. (separata de les Actes du 2e Congrès Panafricain de Préhistoire, Alger, 1952).

Grup de jirafes i altres animals. Detall del més gran conjunt rupestre conegut al món (sobre una superfície plana de 120 m. de llarg). L'animal del centre amida 8,50 m. d'alçada. Confluència de l'Ued Tinn-Tehed amb l'Ued Djerat. (Calc H. Lhote).

Ainsi naquit l'idée des Missions du Tassili, ou plutôt ressuscita, car j'y pensais depuis mes premières visites à cette région en 1934-35 et seules les circonstances de la guerre m'avaient empêché d'y retourner. Et accord avec l'Abbé Breuil, je mis le projet sur pied; il avait bien l'intention de venir, sinon pendant toute la durée de l'expédition, tout au moins pendant quelques semaines. J'eus bien du mal à aboutir à mes fins, à trouver le matériel et les crédits nécessaires, mais l'Abbé me soutint de toute son amitié, jeta toute son autorité dans la balance, appuyé d'ailleurs par les professeurs Vallois et Rivet. Plus tard, il intervint encore pour obtenir de nous faire transporter à Djanet, alors que nous étions bloqués à Alger par suite des événements politiques qui laissèrent vacante la place de Gouverneur Général de l'Algérie pendant plusieurs semaines. Grâce à ses relations personnelles avec M. Max Lejeune, député-maire d'Abbeville, devenu Sous-Secrétaire d'Etat aux Forces Armées, un avion fut mis à notre disposition dans les 24 heures (Lhote, 24, p.67-68)

Les relevés de Brenans, très réduits, ne reflétaient guère ni l'envergure ni la qualité artistique de ces peintures. C'est pourquoi Henri Lhote proposa une mission dont le but serait d'établir sur place des relevés en grandeur nature, dont la mise en teinte serait faite devant les originaux. Ce projet fut accepté par l'Abbé Breuil et Ch. Brenans, devenu colonel en retraite. Les crédits obtenus et les membres de l'expédition sur le point de partir pour Alger, le Colonel Brenans décéda subitement. Malgré d'innombrables difficultés matérielles, et alors que le Gouverneur J. Soustelle, qui patronnait la Mission, se voyait remplacé en février 1956, l'équipe s'installa sur le plateau, d'abord à Ta-n-Zoumaïtak, puis à Tamrit et Timenzouzine, avant de s'attaquer aux stations de Jabbaren, Aouanrhet, Sefar et Ti-n-Aboteka, connues depuis par la densité exceptionnelle de leurs peintures. Après seize mois d'un travail ininterrompu et épuisant, l'équipe rentrait à Paris avec, dans ses bagages, plus de 1.200 m² de relevés. C'était la première fois qu'un tel travail avait été exécuté sur les lieux mêmes, devant les originaux, et cela avait permis d'établir des relevés d'une grandeur inusitée, par exemple, «le grand dieu de Sefar», qui couvre 36m² et qu'aucune photographie ne peut donner en direct, en entier (Lhote, 60, p. 248).

Les missions se succédèrent jusqu'en 1962. A partir de l'Indépendance de l'Algérie, la suppression des postes militaires nous priva d'un support logistique précieux. Cependant, je fus chargé quelques années plus tard par le Ministre algérien de la Culture et de l'Information, le Dr. Ahmed Taleb, de déterminer les délimitations d'un Parc National du Tassili, doté d'un statut spécial, afin de permettre un contrôle logistique du plateau et d'éviter que des déprédations ne soient apportées aux peintures par les touristes de plus en plus nombreux. Au cours de cette prospection, je devais découvrir, en compagnie de mon fidèle guide Djébrine, le superbe abri de Ihéren, près de Ihérir, dont je devais faire établir les relevés l'hiver 1970-71, grâce à l'appui des autorités algériennes et de l'Ambassade de France. Le site de Ihéren constitue un véritable sanctuaire de l'art rupestre tassilien (Lhote, 60, p. 249).

Aquí hem d'obrir un parèntesi per referir-nos a la Missió Lhote per l'estudi dels gravats del Sud d'Oran, i el seu viatge a Espanya. Fou aquest el seu primer

contacte amb l'art rupestre postpaleolític ibèric, contacte moltes vegades repetit posteriorment, com ja indicàrem. L'autor d'aquestes línies havia estat presentat a Lhote pel prof. Vaufrey durant l'hivern de 1950-51, en el bell edifici de l'I.P.H. Però, la nostra amistat nasqué quan, com hem dit, realitzà el seu primer viatge a les nostres terres. La primera etapa tingué com objectiu visitar el fris de Cogul. Recordo que era la primavera de l'any 1955. L'acompanyava la que feia des de poc temps era la seva muller, la senyora Irène Lhote. Hores i hores discutírem sobre les figures tan poc visibles d'aquest important conjunt i encara més a propòsit de les analogies que esmentava el nostre mestre l'abbé Breuil entre les faldilles acampades de les representacions femenines dins l'art llevantí i les de certes pintures sahariànes. Les converses continuaren a Barcelona i a Castelló (La Gasulla). En la primera ciutat, el prof. L. Pericot hi participà i a Castelló vàrem ser hostes del pintor Joan B. Porcar que estudiava l'art rupestre d'aquesta regió.

Prop de dos anys abans que ens deixés, en un dels seus últims articles, Henri Lhote rememorava aquells dies passats al Llevant.

Les circonstances firent que R. Vaufrey m'engagea vivement à aller voir les gravures du Sud-Oranais. C'est ainsi que, pour contribuer à ma formation en art rupestre, car on ne s'improvise pas spécialiste en art rupestre en cette matière, je visitai d'abord les sites à peintures du Levant espagnol avec le concours de L. Pericot, de son adjoint à l'époque, notre très cher E. Ripoll-Perelló, du peintre Juan Porcar et d'autres aimables Espagnols (1955). Après avoir traversé l'Espagne, je visitai, dans le sud marocain, les gravures découvertes quelques années auparavant par O. de Puigauveau et M. Senones, au nord de Foum-el-Hassan, ainsi que celles dispersées le long des Monts du Bani. Arrivé dans les Sud-Oranais, j'entrepris l'étude des différents sites de gravures, depuis les environs d'Aïn Sefra jusqu'à Aflou, tout le long des Monts des Ksour, relevant systématiquement celles déjà connues et un grand nombre d'inédites, par exemple, près de Beni Ounif, au Djebel Mélias, où un ensemble bovidien typique n'avait jamais été signalé antérieurement dans la région, ou bien plus au nord, aux environs de l'ex-Géryville, au site de Merdoufa, lequel n'avait fait l'objet d'aucune description, ou encore un très bel ensemble à Hadjar Berrik. Contrairement à ce qu'avait écrit R. Vaufrey, il me semblait possible de tenter une classification à partir du degré de patine, de la technique du trait et de la particularité de chacun des styles, classification que je m'efforçais de replacer dans celle proposée par Th. Monod pour l'Ahnet, où le Bubalus antiquus était l'animal directeur. Au cours de cette pérégrination de plusieurs mois, j'eus la surprise de découvrir, près de la petite gare de Hadjrat M'Guil, à l'oued Lar'aar, 112 chars gravés schématiques, ce site devenant plus important par le nombre de ses chars que celui d'Aouineght, au Zemmour occidental, en Mauritanie, où le capitaine Cauneille avait découvert 104 chars gravés de même type. L'étude de ces deux stations devait mettre en évidence que les attelages n'étaient pas composés de chevaux, mais de boeufs, et que toutes ces gravures se trouvaient sur des dalles horizontales. L'analogie entre les deux sites était donc patente (Lhote, 60, p. 245-246; 22).

Reprement ara el fil del que exposàvem en el present article, més o menys cronològic, assenyalaré la sensació extraordinària que causaren els grans plafons dels calcs presentats pels membres de la Missió Lhote al Tassili exhibits al parisenc Pabelló de Marsan.

Le grand public présent à l'exposition qui eut lieu au Pavillon de Marsan, de décembre 1957 à fin mars 1958, ne s'y trompa et rendit un hommage mérité au travail des releveurs. Pour l'époque et le genre d'exposition, il était exceptionnel, en effet, de compter près de 100.000 visiteurs (Lhote, 60, p. 249).

L'exposició fou immediatament presentada a diferents països, entre ells el Japó i els Estats Units. Temps després vàrem aconseguir de portar-la a Barcelona, i s'exhibí en una gran sala del Museu Arqueològic, l'any 1967⁵. Lhote va aprofitar l'avinentsa per fer un altra excursió al Llevant per a veure llocs amb pintures. De retorn, de pas per Barcelona, tenia que donar dues conferències, una a l'Institut Francés i l'altra al Museu Arqueològic. La primera no li va ser possible donar-la, car al sortir de València el sorprengué una tromba d'aigua que, fent caure un pont, l'impedí continuar el viatge. A fi i efecte de mal suplir la seva absència, el que això escriví tingué que improvisar una xerrada sobre Lhote i els seus treballs, davant d'un públic important que omplia la sala de la venerable institució a la Gran Via de les Corts Catalanes. Per sort, Lhote arribà a temps, vint-i-quatre hores després, per donar la segona conferència al Museu Arqueològic, davant de les mateixes còpies de les pintures i amb un públic molt nombrós.

Cal dir, també, que durant aquells anys la premsa publicava sovint informacions sobre la Missió Lhote al Tassili. Inclús se li va voler atribuir el «descobriments» de la llegendària Atlàntida per part d'algun fantasiós.

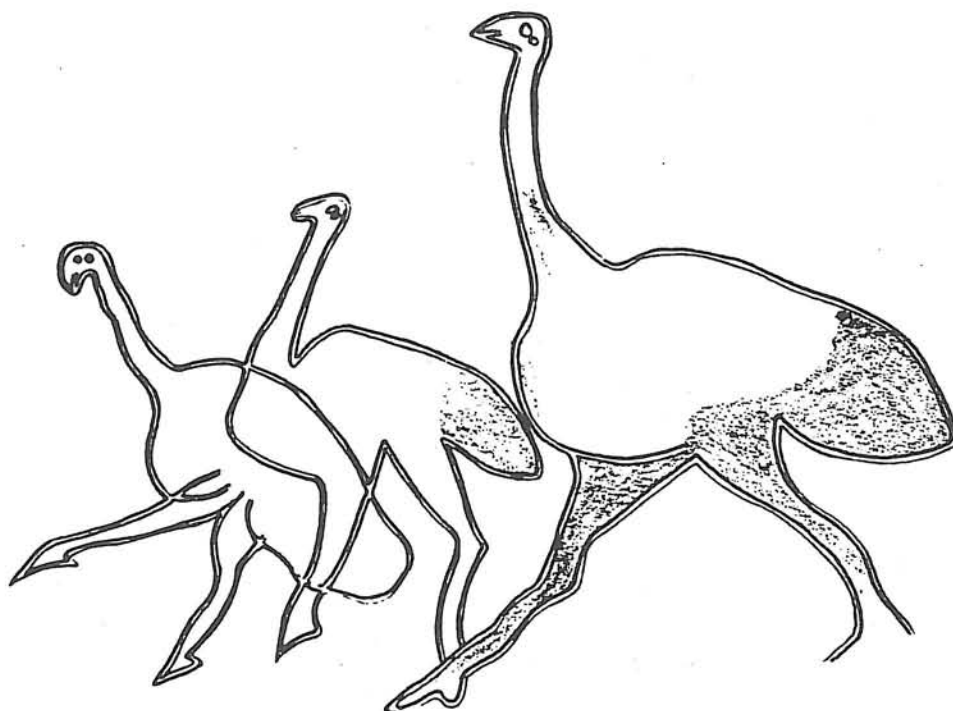
Si bauticé con el nombre de Antinea a la hermosa mujer pintada que hallamos en una caverna de Yabbaren débese, bien se adivina, a un resto de romanticismo difícil de evitar. A tal punto es verdad que la célebre heroína de Pierre Benoit ha unido para siempre en el espíritu de las generaciones la Atlántida y Antinea al Ahaggar, del cual, en definitiva, el Tassili no es más que un anexo (Lhote, 15, p. 154)⁶.

Tornem enrera. L'any 1959 volgué retornar a l'Oued Djerat per a realitzar un estudi més complet, tal com tenia projectat des de feia molt de temps. De fet, havia ja participat en una missió d'estudi del famós indret tassilià el 1934-35. L'expedició de 1959 es concretà, el 1976, en una obra essencial (Lhote, 49)

L'inventaire de l'Oued Djerat (1959) devait permettre de dénombrer plus de 4.000 gravures parmi lesquelles les plus extraordinaires que l'on connaisse par leurs di-

5. E. RIPOLL PERELLÓ, *Exposición de pinturas rupestres del Tassili (Sahara)*. Barcelona, Museu Arqueològic, 1967, 18 pàgs. i 4 làms. (petit catàleg de l'exposició).

6. Citem per la traducció de Juan Ramón Masoliver del llibre LHOTE, 15, pàg. 154.

Grup d'estruços de l'Ued Djerat, gravats en una roca vertical. Període bubali.
Altura de la figura de la dreta, 2,20 m. (Calc H. Lhote).

mensions et la qualité de leur gravure, par exemple, des girafes de plus de 8 m de haut, des éléphants de 5'5 m et une faune variée reflétant les espèces vivant alors: rhinocéros, hippopotame, girafe, antilope-bubale, addax, guépard, singe cercopithèque, python, âne, crocodile; parmi les oiseaux aquatiques, des pélicans et des flamants roses. En outre, on se trouvait en présence d'un grand nombre de scènes à caractère plus ou moins érotique, comme il n'en avait pas été signalé nulle part ailleurs au Sahara (Lhote, 60, p.246).

Paralel·lament als avenços aconseguits en el coneixement de l'iconografia, començaven a plantejar-se com essencials els problemes de la successió dels estils i de la cronologia. La teoria encara vigent aleshores, era la del prof. Marcellin Boule, el qual sostenia l'existència d'una mateixa població negroida, tant en l'època paleolítica com en temps postpaleolítics, des de la França meridional fins a l'Àfrica del Sud, Sàhara i Península Ibèrica inclosos. O sigui que, aquesta població negroida corresponien les manifestacions artístiques del Llevant espanyol, del Sàhara i de l'Àfrica oriental i austral. Amb certs matissos, l'abbé Breuil acceptava aquesta teoria — i la discutia amb Lhote —, buscant en els bosquimans, en el Llevant peninsular o bé a l'Egipte predinàstic, els paralel·lismes i les dades cronològiques que

faltaven al Sàhara⁷. L'any 1960, sucintament però de forma apropiada, Lhote sotmetia aquestes teories a la crítica severa que afavorien els coneixements del moment (Lhote, 27).

Sobre aquelles qüestions, Lhote disposava d'un enorme avantatge: la seva detallada coneixença del terreny i dels llocs, car era, aleshores, un dels rars investigadors de l'art saharià en exercici, i l'abbé, davant el qual sovint es parlava, el reconeixia com a tal.

Or, me disait constamment Breuil, ce n'est pas en laboratoire que l'art rupestre s'apprend, mais sur le terrain. C'est un sujet que l'on ne peut saisir qu'à la condition de procéder aux relevés soi-même, d'avoir vécu en tête-à-tête avec les images pendant des heures, des jours, voire des semaines. C'est juste! Le relevé est l'élément essentiel, surtout s'il comprend des superpositions, la photographie, dans la plupart des cas, n'étant qu'un élément complémentaire, parfois aussi de contrôle, lorsqu'il s'agit des détails. L'un peut compléter l'autre, mais le premier est essentiel (Lhote, 24, p. 73).

Basant-se al començament sobre algunes idees del sistema proposat per Th. Monod, Lhote elaborà, progressivament, el seu propi sistema. Aquest, començava amb el període «bubalí» i el dels «caps rodons», seguits pel «bovidià», pel «cavallí» i per el «camellí». A continuació intentarem una definició de dits períodes, si bé cal dir que aquest esquema bàsic és en realitat, segons moltes vegades digué el mateix Lhote, molt més complexe, car es pot calcular que almenys en el Tassili-n-Ajjer existiren setze fàcies o estadis i una trentena d'estils diferents, proliferació que es marca amb molta evidència al període «bovidià».

El període «bubalí» (al que s'afegia abans «o dels caçadors» i després es demostrà que era obra de neolítics), deriva el seu nom del *Bubalus antiquus*, i amb ell estan representats molts altres animals salvatges. Nombroses figures són de gran tamany. Els animals estan aïllats o formant petits grups; les escenes són escadusseres, amb arquers prop dels animals i la presència freqüent del gos; altres grups amb figures humanes tenen un caràcter eròtic i podrien referir-se a un culte al fal·lus. En el Sud Oranés està present el moltó amb esfereoide que s'ha volgut relacionar amb les representacions faraòniques del déu Ammó o amb els seus antecedents prehistòrics⁸. Alguns signes, principalment espirals, acompanyen les figures. Aquest període està representat per gravats, com, per exemple, la majoria dels del Sud d'Oran o els de l'ued Djerat. S'atribueix al Neolític antic (vers els milenaris VIII-VII a.C.).^{8bis}

7. BREUIL, *Les roches peintes du Tassili-n'Ajjer...*, citat. Les idees de l'època estan perfectament resumides per HENRI BREUIL, *L'Occident, patrie du grand Art Rupestre*, «Mélanges Pittard», Brive, 1957, pàgs. 101-113.

8. GABRIEL GERMAIN, *Le culte du bélier en Afrique du Nord*, *Hesperis*, XXXV, 1948, pàgs. 93-124.

8bis. En el moment de corregir les proves d'aquest text ens ha arribat UMBERTO SANSONI, «*Le più antiche pitture del Sahara. L'arte delle Teste Rotonde*», Prefazione di Enmanuel Anati, Milà, Jaca Book, 1994 (326 Pàgs. 224. figs.).

Remat de bòvids amb banyes de diferents formes. De Ouan Derbaouen (Tassili-n-Ajjer). Moment avançat del període bovidià. (Segons H. Lhote).

El primer període de les pintures és el dels «homes de cap rodó», amb varis estadis evolutius, els més antics monocroms i més tard amb dos o tres colors combinats, essent la seva temàtica, a més de la figura humana, les representacions d'elefants, rinoceronts, antílops, etc. Constitueix un substrat negroides al que es superposa una possible influència egípcia, com per exemple, en un personatge d'Auanrhet de cos vermell amb ornaments blancs i amb una màscara estilitzada com les que usen en l'actualitat els senufos de la Costa d'Ivori (Àfrica Occidental), on serveix per a les cerimònies d'iniciació, demostrant que aquestes ja existien en el Sàhara prehistòric. També pertany a la mateixa època el grup de representacions femenines, el prototipus del qual fou batejat amb el nom d'Antinea i que és molt possible que representi una influència mediterrània que pot veure's així mateix en els anomenats «guerrers grecs» de Sefar, dels que en realitat es pot dir que mostren uns certs trets mediterranis o egipcis. Totes aquestes influències es troben sempre sobre el substrat negroides suau esmentat.

Després de la decadència de l'estil dels «homes de cap rodó», comença a notar-se la infiltració del poble que pintarà en l'estil denominat dels «grans bòvids» o «bovidià», que és en el màxim sentit de l'expressió un «art pastoral». S'inicia amb figures humanes i animals de petit tamany, però molt naturalistes; no obstant els seus models preferits són els toros i les vaques. Pel seu nombre i la situació central que ocupen en els frisos pintats, es pot deduir la importància que tenien per als seus autors, que sempre els representen formant ramats. Aquest habilitat tècnica l'empraven, també, en la representació d'animals salvatges corresponents a la fauna tropical que aleshores vivia al Sàhara: elefants, gaseles, girafes, lleons, onagres, estruços, peixos, etc. El clima humit es fa palès en un fris d'Auanrhet on es veuren tres hipopòtams caçats per homes a dalt d'una piragua. Les figures humanes també estan agrupades formant escenes de la vida familiar, de l'activitat pastoril o guerrera, provocada aquesta pel robatori o la protecció del ramat. Entre les d'aquesta sèrie, l'obra mestre és, sens dubte, l'escena anomenada «l'home i la dona asseguts». És gairebé segur que aquesta gent procedien o tenien contactes amb l'Alt Nil, donat que H. Lhote i els seus col·laboradors trobaren diverses representacions de les característiques embarcacions de tipus fluvial egípcia, amb les seves insignies dels nomos a la proa i a la popa. Aquesta influència resta plenament demostrada amb la descoberta de dues pintures de Jabbaren, que pel seu aspecte es podrien considerar típicament egípcies. Una representa els quatre déus protectors amb cap d'ocell, i l'altra una escena d'ofrena. A més del Tassili-n-Ajjer, el «bovidià» es troba a l'Acacus, al Tibesti i a l'Ennedi.

Els períodes del cavall, o «cavallí», i del camell, o «camellí», són ja històrics i no estan tan ben representats en el Tassili com els anteriors. En aquest moment conviuen naturalisme i esquematització. Són molt característiques del període les representacions de carros pintats en diversos indrets del Sàhara, alguns d'ells amb molts detalls, com per exemple, a Adjefu. Aquests descobriments plantejaren de nou el problema de la interpretació de dits vehicles en el desert, que ja fou examinat a començament de segle. Aleshores s'adduí el text d'Herodot (segle IV a.C.) que cita als garamants, poble líbic que tenia carros de guerra, el que feia situar aquestes pintures cap als segles VI i V abans de la nostra Era⁹. Però, R. Dussaud i

El "Gran déu" de Sefar i part de les figures anexas
(el rectangle més brillant correspon a la desgraciada "restauració"
de que fou objecte). Període dels Caps Rodons. (Foto E. Ripoll).

Salomon Reinach feren notar que l'estil dels cavalls representats a galop tirat, estava emparentat amb el *galop-volant* que havia difós l'art micènic-cretenc, i que cap el 1200 a.C. certs pobles mediterranis desembarcaren a Cirenaica amb l'intenció d'atacar Egipte. Al ser rebutjats, s'internaren en part pel Sàhara i fins i tot és probable que arribessin al Níger, com sembla demostrar l'extensió geogràfica de les representacions de carros que van des de les Sirtes, per Ghadamès, l'Hoggar i

9. L'estudi dels carros ha donat lloc a una interessant literatura científica. Vegeu, per exemple, els estudis reunits a: *Les chars préhistoriques du Sahara. Actes du Colloque de Sénanque, 1981*, Aix en Provence, 1982.

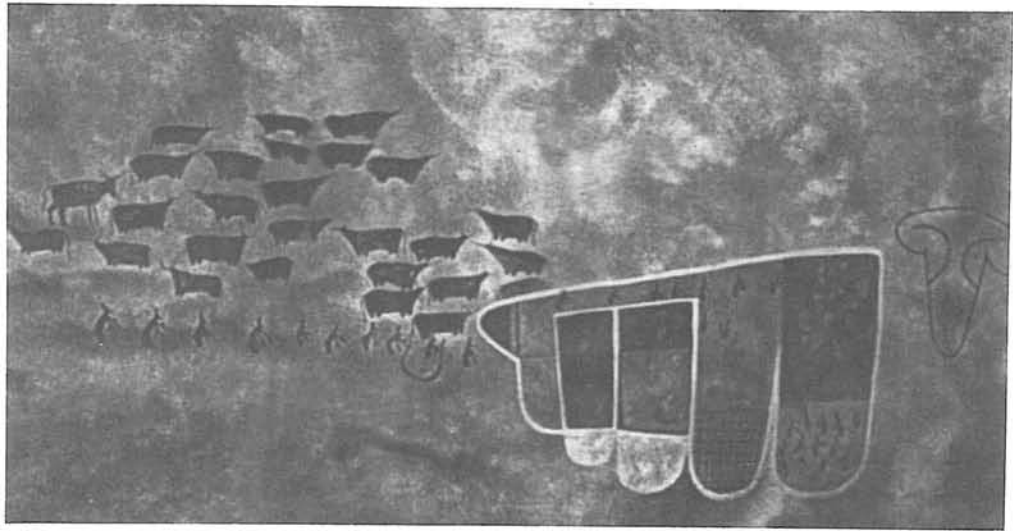
l'Adrar dels Iforas, fins a Gao. L'existència antiquíssima d'aquest camí fou provada per H. Lhote (per exemple, 5, 15, 22, i 33; monogràficament, 57) que creia que utilitzant-lo els romans arribaren fins el Tassili-n-Ajjer. Per aquest camí, els productes del Sudàn — esclaus, or, ivori, plomes d'estruç, etc. — arribaven en abundància als mercats romans. És segur que la III Legio Augusta tingué una guarnició a Ghadamés (*Cydamus*) i que els romans arribaren a ocupar la ciutat de Raht (*Rapsa*), situada a 80 km en línia recta de Djanet. També és sabut que dues expedicions romanes penetraren en el desert: la de Septimius Flacus i la de Julius Maternus, als anys 70 i 86 de la nostra Era respectivament, i que foren precedits per una expedició molt més important, probablement l'any 19 a.C. Les representacions de carros de les regions occidentals del desert s'ha de dir que són diferents pel seu caràcter esquemàtic i per estar arrastrades per bous.

L'aparició del camell, fet ja plenament històric, marca el període «camellí», d'estil subnaturalista. Les seves escenes molt sovint van acompanyades d'inscripcions en alfabet tifinag, propi dels tuareg i que s'ha utilitzat fins temps molts recents.

La révélation de l'étage que nous avons appelé «les Têtes rondes», avec toutes ses formes de transition, mettait en évidence l'existence d'un style qui n'avait absolument rien de commun avec ceux d'Espagne, du Levant et de l'Afrique du Sud, ainsi que ses caractères propres et apparemment autochtones. Or, ces peintures sont les plus anciennes, dans l'état actuel de nos connaissances, au Sahara. La période bovidenne qui la suit correspond à l'apparition d'un vague ou plus vraisemblablement de plusieurs vagues de pasteurs sur le Sahara, dont les origines ne peuvent être cherchées que vers l'Est et non vers le Nord-Ouest. Par rapport aux peintures du Levant espagnol, il a donc un décalage dans le temps et dans l'espace. Toute ces questions furent exposées et débattues au symposium organisé au Burg Wartenstein par la Fondation Wenner-Gren en août 1960, et l'Abbé Breuil clôtura la discussion en disant que, s'il avait cru longtemps à l'apparement des arts rupestres de l'Europe, du Sahara et de l'Afrique du Sud, il abandonnait dorénavant cette hypothèse de travail devant les faits nouveaux acquis au Tassili (Lhote, 24, p. 73).

En els darrers vint anys, un coneixement millor de nombrosos llocs i especialment les dades aconseguides amb el C14 junt amb els estudis paleoclimàtics, han fet avançar en el coneixement de l'art rupestre saharià i del Nord d'Àfrica. Això ha permès de fer noves propostes, quasi sempre a partir del sistema de Lhote¹⁰. El nombre actual d'investigadors de l'art prehistòric del Sàhara i l'interès que

10. Citarem sols alguns llibres i articles apareguts en els darrers anys, els autors dels quals, encara que de vegades no estan d'acord amb les teories d'Henri Lhote, sempre parlen d'ell i de la seva tasca amb un gran respecte. A. MUZZOLINI, *L'art rupestre préhistorique des massifs centraux sahariens*, Oxford BAR Internat. Series, n.º 318, 1968, 356 pàgs., 71 figs., mapes i quadres; ID., «Le "Style de Tazina": définition, extension, signification de ses figures les plus meridionales (Fezzan, Tassili, Djado, Aïr)», *Préhistoire Ariègeoise*, XLIII, 1988, pàgs. 179-201, 10 figs.; ID.,

“Els bous a l'aigua i la gran mà”, fris pintat de Ti-n-tazarift
que il·lustra la cerimònia del “Iotori”. (Segons H. Lothe).

desperta són extraordinaris¹¹. S'ha de dir que també ha sorgit una literatura complementaria quasi sempre sota la forma de «llibres d'art», que aprofiten els avantatges de la fotografia en color i això els fa aprofitables.

«L'état actuel des études sur l'art rupestre saharien: penseurs et perspectives», *Ars Praehistorica*, VII-VIII, 1988-1989, pàgs. 265-277; ID., «Essai de classification et de chronologie relative des peintures “Têtes Rondes” du Tassili et de l'Acacus», *Quaderni di Archeologia della Libia*, 14, 1991, pàgs. 5-26; ID., «Les débuts de la domestication au Sahara et les gravures rupestres les plus anciennes («ecole bubaline»)», *Préhistoire Ariègeoise*, XLVI, 1991, pàgs. 211-233, a més d'altre títols de l'abundant bibliografia d'aquest autor. JAN JELINEK, «Ain Naga and some notes on the Earliest North African Rock Art», *Anthropologie*, XXII, 1984, pàgs. 81-88, 6 figs., i altres articles del mateix autor en dita revista de Brno; JEAN-LOIC LE QUELLEC, Les gravures rupestres de Fezzan (Libye), *L'Anthropologie*, 89, 1985, pàgs. 365-383, 3 figs.; ID., *L'art rupestre du Fezzan septentrional (Libye)*, *Widyan Zreda et Tarut (Wadi esh-Shati)*, Oxford, BAR Internat. Series, n.º 365, 1987, 404 pàgs. amb figs.; FRED WENDORF i ROMUALD SCHILD, *Prehistory of Eastern Sahara*, Nova York, Academic Press, 1980. La llista es podria allargar, però no és aquest el seu lloc. Alguns d'aquests parers també merescueren la justa defensa dels seus per part de Lhote, per exemple el n.º 60.

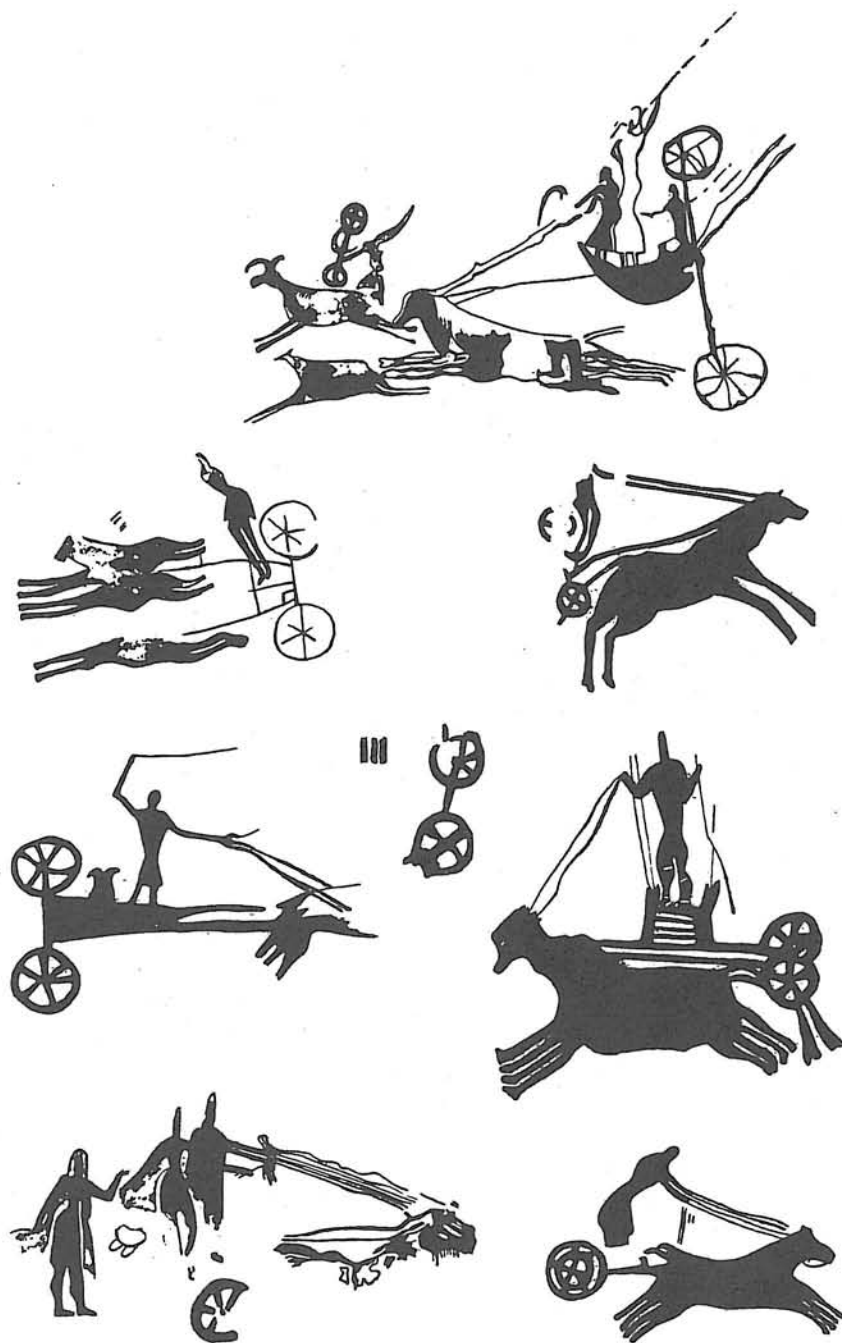
11. La nova situació de l'estudi de l'art saharià està ben expressada citant el col·loqui de Milà (1990) i les actes corresponents: més de 200 investigadors procedents de 18 països, i més de 60 comunicacions publicades. (JULIO CALEGARI, ed.) *L'arte e l'ambiente del Sahara preistorico: dati e interpretazioni*, Milano, 24-27 ottobre 1990, Milà, Centro Studi Archeologia Africana i Museo Civico di Storia Naturale, 1993, 556 pàgs., figs. i làms. (= *Memorie della Società Italiana di Scienze Naturali e del Museo Civico di Storia Naturale di Milano*, XXV, fasc. II, 1993). El volum conté una breu nota que probablement és el darrer escrit del nostre biografat: HENRI LHOTE, «Témoignage d'Henri Lhote: à la recherche du passé du Sahara» (pàgs. 325-326), seguit d'una nodrida bibliografia recollida per ATTILIO GAUDIO (pàgs. 327-328).

Així van néixer, en els anys cinquanta i seixanta, les teories, encara que les divergències també començaven a manifestar-se. Donat que vaig participar en la seva organització al costat del prof. Lluís Pericot, crec que puc parlar del simposi de Burg Wartenstein (Austria), patrocinat per la Wenner-Gren Foundation for Anthropological Research, de Nova York (1960)¹². Fou l'última reunió científica a la que participà l'abbé Breuil, un any abans de la seva mort. En l'ordre del dia hi figuraven en bon lloc l'art del Llevant espanyol i el del Sàhara. Els especialistes d'art saharià convocats eren A.C. Blanc, Henri Lhote, Paolo Graziosi, Sergio Donadoni i Fabrizio Mori. Aquest darrer representava en aquell moment una nova generació d'investigadors i era ja conegut pels seus treballs a la regió de l'Acacus (Fezzan), on havia obtingut dades de radiocarbó dels materials que podien relacionar-se amb les pintures. Per l'absència del Baró A. C. Blanc —desgraciadament mort uns mesos abans—, i de Paolo Graziosi i Sergio Donadoni, que no havien pogut desplaçar-se —si bé tots tres havien ja escrit i enviat llurs comunicacions¹³—, la discussió científica s'establí principalment entre Lhote i Mori i, sovint, amb encertades intervencions de l'abbé Breuil. Lhote presentà dos textos (26 i 27), Mori exposà el seu, al qual adjuntà, un cop acabat el simposi, un altre text resum¹⁴.

En el mateix moment vaig donar la síntesi següent d'aquella memorable sessió de treball:

Beginning the discussion on African Art, Abbé Breuil sketched the history of the discovery of know prehistoric art in Africa. H. Lhote summarized his report. He announced that his expedition had made 2400 square meters of tracings and said

12. (L. PERICOT GARCÍA i E. RIPOLL PERELLÓ, eds.) *Prehistoric Art of the Western Mediterranean and the Sahara*. Viking Fund Publications in Anthropology, n.º 39, Nova York (Barcelona), Wenner-Gren Foundation for Anthropological Research, 1964, XIV+262 pàgs., 28 figs., 4 fotos i 4 quadres (Simposi de Wartenstein).
13. A.C. BLANC, «Sur le facteur fondamental des mouvements des cultures Pré- et Protohistoriques en Afrique du Nord: la fuite du désert»; SERGIO DONADONI, «Remarks about Egyptian connections of the Sahara rock shelter Art»; PAOLO GRAZIOSI, «L'art paléolithique de la "province méditerranéenne" et ses influences dans les temps postpaléolithiques»; tots tres a (PERICOT i RIPOLL, eds.) *Prehistoric Art...*, citat, pàgs. 179-184, 185-190 i 35-46 respectivament.
14. FABRIZIO MORI, «Some aspects of the rock art of the Acacus (Fezzan, Sahara) and data regarding it»; ID., «Appendix to the Conclusion: With a preliminary indications of the discoveries of the fifth Mission to the Acacus (1960-61) and of the results of study of the relative material»; ID., «Short conclusions on the discussion of the chronological problem of Saharan rock art»; tots tres treballs a (PERICOT i RIPOLL, eds.) *Prehistoric Art...*, citat pàgs. 225-234, 235-246 i 247-251 respectivament. El seu important treball de conjunt, amb excel·lent il·lustració, aparegué poc després de les actes de Wartenstein: FABRIZIO MORI, *Tadrart Acacus. Arte rupestre e culture del Sahara preistorico*, Torí, Einaudi, 1965, 257 pàgines. Caldria afegir-hi altres treballs posteriors, per exemple: FABRIZIO MORI, «Brevi osservazioni sulle analogie e possibilità di contatti fra le culture sahariane connesso all'arte rupestre e quelle pre- e protodinastiche egiziane», *Ars Praehistorica*, VII-VIII, 1988-1989, pàgs. 255-263. Cal també fer memòria de l'exposició que sota els auspicis dels professors Paolo Graziosi i Fabrizio Mori, tingué lloc a Florència i de la que es publicà un catàleg: (BARBARA BARICH et al., eds.) *Arte Preistorica del Sahara*, Roma-Milà, De Luca-Mondadori, 1986, 142 pàgs. 14 figs. i 56 làmines.

Alguns carros amb cavalls "al galop volant", corresponents a diversos llocs de Tassili-n-Ajjer. De dalt a baix: Ala-n-Edoument, Djerat, Jabbaren, I-n-Itinen, Ti-n-Tartait i dos de Ti-n-Abouteka. (Segons H. Lothe).

that the inventory and description were still in progress and might require several years. The problem of superimpositions is enormous, for sometimes as many as sixteen layers appear on a single panel. He thinks that Flamand was right and his first stage (that with Bubalus) corresponds to an evolved Capsian, close to Neolithic; the equidae belong to the same stage because they are savage. He denies any connection with Franco-cantabrian and levantine arts, from which it differs in chronology, mentality and topics. The bovidian stage is predynastic and influenced the neolithic Egyptian art and in turn received the influence of Egyptian art. This bovidian style is the most like to Levantine art. The Saharan art has also nothing in common with South African rock art. The bow may not be African but western origin.¹⁵

Breuil stated that Saharan art cannot be separated from the rest of African art, a large part of Abyssinia, where he visited with P. Wernert and P. Teilhard de Chardin; in that country alone there are great quantities of rock art which have not been copied and of which only the Italians have reported some items. He agrees, contrary to his previous ideas, in the non connection between Africa and Europe at that age.

Lhote and Mori disagree also with Donadoni's point of view on relations between Saharan and Egyptian art. The discussion followed on the much debated question of possible connections between European and African arts. Breuil tended to believe that there was no relationship between the traditions but defended the unity of mentality: there is a state of the human spirit which accompanies rock art, and from its final stages writing might have been developed.

The majority of the participants supported the idea of no contact, except for Bosch, Pericot and Bandi, who preferred not to pass judgement¹⁶.

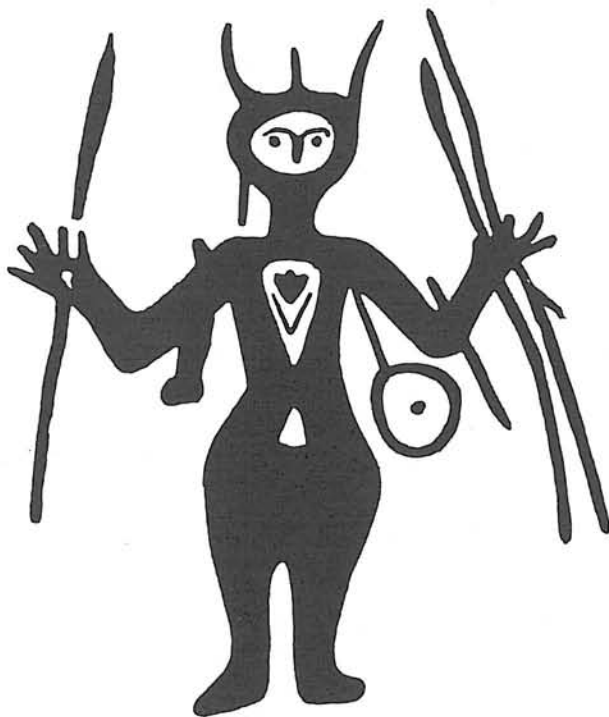
Com ja hem indicat, les idees de Lhote pel que fa a un sistema estilístic i cronològic de l'art rupestre del Sahara i del Sud d'Oran, poden ser considerades com ja closes en la comunicació presentada al simposi de Wartenstein el 1960 (de fet no va modificar res en les proves d'impremta que li havíem tramès) (Lhote, 26 i 27). Posteriorment, creiem que respecte a aquesta qüestió ben poc canvià després la seva posició (Lhote, 41, 49, 52, etc). Havent així establert des d'aquells temps, les bases del seu sistema, les utilitzà en els articles i en els llibres que publicà als anys següents. Ensenms, les defensava de viva veu o per escrit en les diverses reunions internacionals, per exemple en el simposi que vàrem organitzar a Barcelona l'any 1966¹⁷, o el de Santander de 1970¹⁸ (Lhote, 40 i 46).

15. Vegeu notes 13 i 14.

16. E. RIPOLL PERELLÓ, «Proceedings of the Wartenstein Symposium», pàgs. VII-XII de (PERICOT i RIPOLL, eds) *Prehistoric Art...*, citat.

17. (E. RIPOLL PERELLÓ, ed.) *Simposio Internacional de Arte Rupestre, Barcelona, 1966*, Barcelona, IPA, 1968, XXVIII + 308 pàgs. amb figs. i làmines.

18. (M. ALMAGRO BASCH i M. A. GARCÍA GUINEA, eds.) *Santander Symposium*, Santander-Madrid, 1972, 646 pàgs., amb figs. i làmines.

Gravat representant un "guerrrier libic", de l'Ued Mammanet (Aïr, Níger).
Període Caballí. (Calc H. Lhote).

Fou després de l'exposició al parisenc Pabelló de Marsan, que la interpretació dels frescos del Tassili-n-Ajjer va conèixer un desenvolupament en allò que es podrien anomenar els «aspectes etnogràfics»: la lectura de un cert nombre de pintures a partir de les tradicions del poble peul, que efectuaren A. Hampaté-Bâ i G. Dieterlen¹⁹. Henri Lhote atorgà una atenció moderada a aquesta novetat en una publicació (40), però després l'amplià en el seu llibre *Vers d'autres Tassilis* (51) i en una comunicació, poc coneguda, sobre el conjunt rupestre de Tin Tazarift (calcat el 1957), que presentà al «Simposi de Santander» que tingué lloc a Asturies i Santander l'any 1970 i que ja hem citat (Lhote, 46).

Qui sont les Peuls? Une population de pasteurs vivant aujourd'hui en Afrique occidentale, depuis le Sénégal jusqu'au Tchad et le nord Cameroun, où ils font paître leurs boeufs dans la steppe à graminées. Ce ne sont ni des blancs ni des noirs; leur peau es souvent très claire, plus ou moins cuivrée; ils ont les cheveux longs et no crépus, les traits fins, les lèvres minces...

19. AMADOU HAMPATÉ-BÂ i GERMAINE DIETERLEN, «Les fresques d'époque bovidienne du Tassili-n-Ajjer et les traditions des Peul», *Journal de la Société des Africanistes*, XXXVI, 1966, pàgs. 141-157.

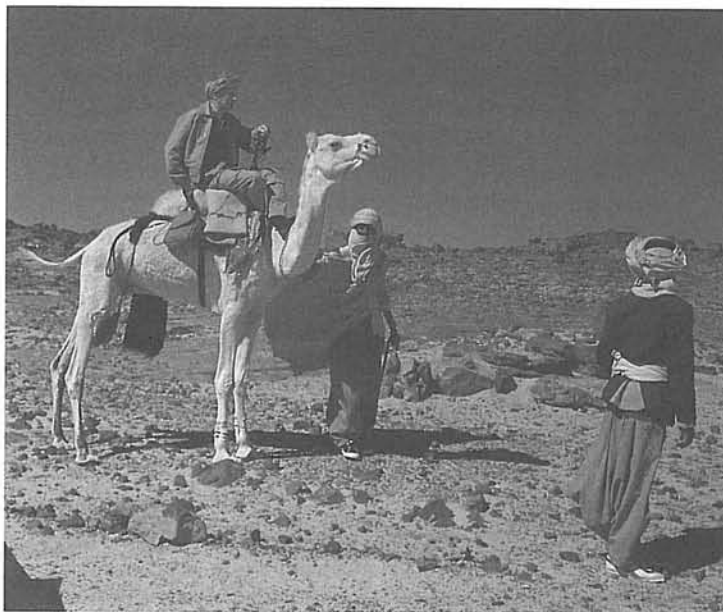
A l'èpoque, une ethnologue chevronnée du Musée de l'Homme, Germaine Dieterlen, ancienne collaboratrice du professeur Marcel Griaule, recueillait les traditions peuls avec l'aide d'un érudit peul, Amadou Hampaté-Bâ, ancien ambassadeur du Mali en Côte d'Ivoire, puis délégué de son pays auprès de l'U.N.E.S.C.O. Ils eurent l'idée de venir voir les peintures du Tassili... L'une des peintures attira tout particulièrement son attention, celle que nous avons baptisé «les Boeufs accroupis» ou «les Boeufs schématiques» parce que, les pattes étant réduites à des moignons, nous supposons les animaux couchés...

Au cours d'une conférence passionnante, Amadou Hampaté-Bâ allait nous tenir en haleine des heures durant, expliquant que ce tableau illustrait la cérémonie dite du lotori, à laquelle il avait assisté tout jeune et qui était pratiquée chez les Peuls pasteurs du Macina avant l'islamisation. Cette cérémonie consistait à conduire les troupeaux de boeufs, une fois par an, au marigot le plus proche afin d'y lustrer les animaux pendant la nuit, en souvenir de l'origine aquatique des boeufs [segueix una llarga explicació mitològica, també de la representació en forma de mà de la part dreta del fris] (Lhote, 51, p.144-149).

Hem de mencionar, també una manifestació inhabitual que Lhote va fer seva i de la que en tingué cura d'una manera especial: un seminari per l'estudi de les coves amb art paleolític del Pirineu francès. Aquest seminari durà una setmana del mes de setembre de 1968. La muller de Lhote hi participà, així com l'autor de les presents línies amb la seva família, i un grup escollit de joves investigadors (entre altres Denis Vialou i Alain Roussot que aviat acreditaren la seva especialitat en el camp de l'art paleolític). Vàrem visitar un bon nombre de coves i vàrem poder escoltar els comentaris de molts especialistes (L. Pales, A. Sahly, M. Bouillon, R. Bégouën i d'altres). Admiràrem junts els bisons del Tuc d'Audoubert i passàrem un jornada inoblidable amb els Bégouën al Chateau de Pujol, ple de records. Amb això tenim una prova de l'interès, poques vegades assenyalat, que Lhote tenia, també per l'art paleolític. Cal recordar, en aquest sentit, l'ensenyament i l'amistat de l'abbé Breuil i alguns articles de Lhote que, sobre aquesta matèria, exposen punts de vista força suggestius (Lhote, 34, 38, 39, 47 i 50).

Sens dubte fou la nostra amistat amb H. Lhote que ens facilità el poder assistir als seus adéus al Tassili-n-Ajjer. L'«Office du Parc National du Tassili» havia organitzat un simposi al Alger i al mateix Tassili el mes d'octubre de 1978, sota els auspicis de l'UNESCO (Dr. Amadou Mahtar M'Bow, Director general, del que era assessor el senyor Lluís Monreal), l'ICROM i el Govern algerià (Dr. Rheda Malek, Ministre d'Informació i de Cultura; Dr. Mounir Bouchenaki, Director general per l'Arqueologia i les Belles Arts). Erem una trentena entre prehistoriadors i tècnics de la conservació. El grup celebrà les seves primeres sessions en el complex turístic de Zeralda, a la vora de la ciutat d'Alger, on es tingueren, també, la sessió de conclusions i la solemne cloenda del simposi²⁰.

20. S'entregaren diversos documents de modesta presentació policopiada, entre ells: F. SOLEILHA-

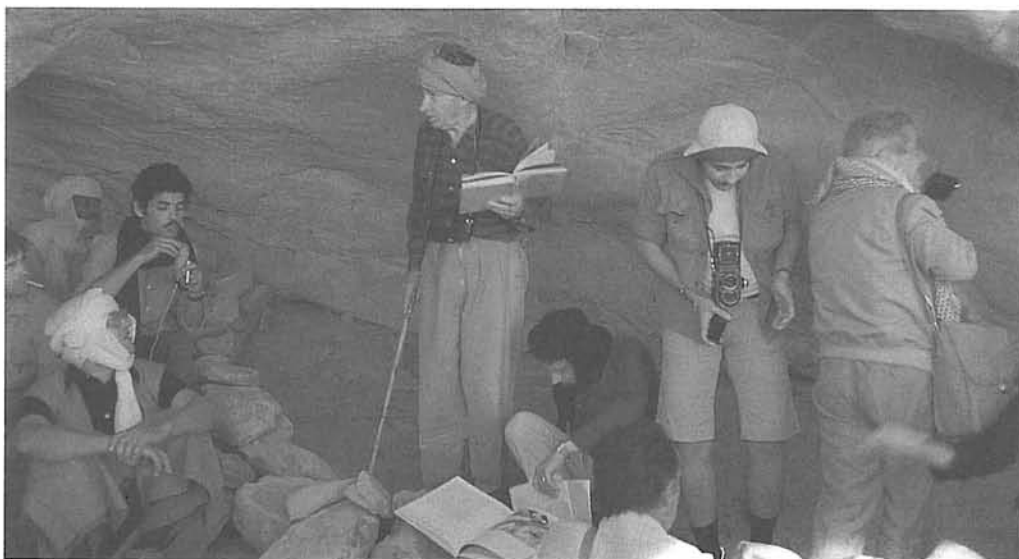

Henri Lhote sobre una camella blanca, montura que es un privilegi de l'edat. Sefar (Tassili-n-Ajjer), octubre de 1987. (Foto Sergio Ripoll).

L'amfitrió algerià era el Dr. Sid-Ahmed Kherzabi, Conservador en cap del parc nacional que posseix la més esplèndida pinacoteca prehistòrica del món. Sense necessitat de proclamar-ho, Lhote assumí en tot moment, de fet, la presidència. Després, el grup prengué l'avió cap a Djanet i pujà al Tassili (on s'acampà a Tamrit i a Sefar). Durant una setmana es visitaren els llocs i es discutí davant de les pintures — més enllà dels problemes de conservació²¹ —, en els impressionants murals de Sefar i de Jabbaren. A Lhote se li feien constantment preguntes, les seves opinions eren sempre acceptades per tots, tot i que hi havia, a vegades, algú que les discutia. Recordo especialment dues grans *discussions générales* a Tinirine, davant el fresc del Gran Déu de Sefar i contemplant els gravats de Teggargarth. Cap al tard, quan ja vesprejava, a l'hora del te, a la *haima* que se li havia instal·lat, era

VOUP, *Les oeuvres rupestres sahariennes sont-elles menacées?*, Alger, Office du Parc National du Tassili, 1978, 106 pàgs. i 75 figures.

21. La reunió no tingué efectes immediats respecte a la preservació de les pintures, però ha justificat el treball ulterior del personal tècnic del Laboratoire de Recherches sur les Monuments Historiques (Champs sur Marne). Vegeu, per exemple: J. BRUNET, S. DEMAILLY i P. VIDAL, *Résultats de l'étude des prélèvements de peintures des abris du Tassili n'Ajjer*, *Ars Praehistorica*, VII-VIII, 1988-1989, pàgs. 293-303, 22 figures.

Henri Lhote explicant un fris pintat a Tamrit (Tassili-n-Ajjer) en ocasió del simposi organitzat per l'Office du Parc National du Tassili i la UNESCO (1978). (Foto E. Ripoll).

quan ell s'esplaiava desgrenant records i comentant les seves teories. No creiem pas que en aquells moments Lhote pensés que era allà on, per darrera vegada, els seus ulls clars podien encara contemplar i fruitar d'aquells paratges tan familiars i aquells cels sembrats d'estrelles que ell tan havia estimat i estimava. A Djanet, era molt conegut —el dia de l'arribada es va fer una gran festa popular—, els guàrdies del Parc eren amics seus i aquells dies pogué gaudir de la companyia del seu fidel guia tassilià, el vell Djebrine. Lhote tenia aleshores 75 anys i aquest fou, pel que nosaltres sabem, el seu últim viatge al Tassili (el 1979 i el 1980 va tornar a Djelfa, amb el P. De Villaret; vegi's el pròleg del seu llibre, Lhote, 58).

Malgrat el seu estil concís, les conclusions recollides per un cronista d'aquesta reunió en semblen molt vàlides:

En las conclusiones de los coloquios a que dio lugar el viaje, enviadas al Gobierno de Argel y a la UNESCO, se decía que las pinturas no estaban excesivamente estropeadas habida cuenta de su gran antigüedad y el medio ambiente en que se encontraban. En cambio, dicho informe hacía gran hincapié en la necesidad de regular el turismo y en el estricto control directo de las pinturas por sus vigilantes, pues muchos de los deterioros se veía que correspondían a una acción antrópica no muy antigua. También se desaconsejó cualquier clase de restauración, como alguna que ya se había intentado [por ejemplo en el «gran dios» de Sefar]²².

22. SERGIO RIPOLL LÓPEZ, Las pinturas rupestres del Tassili, *Revista de Arqueología* (Madrid), 14, 1980, pàgs. 50-57, amb figures.

Després, només vàrem tenir alguns breus contactes personals a París i una correspondència breu, però regular. Lhote ja vivia, amb la seva esposa, a la casa de camp de Les Faverolles, al Cher. Ara, no ens resta més que els record de la seva afectuosa amistat i el llegat d'una nodrida i sempre important bibliografia, produïda durant seixanta anys d'una tasca apassionant i apassionada sobre l'immens territori que marcà la seva existència.

BIBLIOGRAFIA SELECTA D'HENRI LHOTE

Presentem una seixantena de treballs d'Henri Lhote. La seva bibliografia comprèn, emperò, més de 300 títols (recentment reunits per A. Muzzolini a la revista *Sahara*, 4, 1991, i també per Attilio Gaudio a les actes del col·loqui de Milà citat a la nota 11). Hem donat preferència als estudis d'art prehistòric, deixant de costat els propiament etnogràfics. La llista podria ésser molt més llarga, per exemple citant els articles publicats a l'*Encyclopédie berbère* que s'edita a Aix en Provence sota la direcció del prof. G. Camps. Tanmateix hem procurat introduir tots el publicats a Espanya.

1. Investigacions arqueològiques en el Sahara central y centromerional. *Cuadernos de Historia Primitiva* (Madrid), IV, 1949, n.º 1-2, 79 p. 42 figs., V làms.
2. Nouvelle contribution à l'étude des gravures et peintures rupestres du Sahara central. La station d'Hirafok (Ahaggar). *Rivista di Scienze Preistoriche*, VI, 1951, p. 34-48, 306 figs.
3. Gravures, peintures et inscriptions rupestres du Kaouar, de l'Aïr et de l'Adrar des Iforas. *Bulletin de l'Institut Français d'Afrique Noire*, XIV, 1952, p. 1268-1340, 25 làms.
4. Varia sur la sandale et la marche chez les Touareg. *Bulletin de l'Institut Français d'Afrique Noire*, XIV, 1952, p. 596-622, amb figs.
5. Chars de guerre et routes antiques du Sahara. *Bulletin de Liaison Saharienne*, 12, 1953, p. 53-58, 1 làm.
6. Nouvelles stations de gravures rupestres. I, La station du Haut-I-n-Daladji (Ahaggar). II, Station d'Essali-Sekin (Ahaggar). *Travaux de l'Institut de Recherches Sahariennes*, IX, 1953, p. 143-157, 4 figs.
7. Peintures rupestres de l'oued Takéchérouet (Ahaggar). *Bulletin de l'Institut Français d'Afrique Noire*, XV, 1953, p. 143-157, 4 figs.
8. Le vêtement dans les gravures et les peintures rupestres du Sahara. *Tropiques*, 257, 1953, p. 15-23.
9. Le Cheval et le Chameau dans les peintures et gravures rupestres du Sahara. *Bulletin de l'Institut Français d'Afrique Noire*, XV, 1953, p. 1138-1228, 20 figs.
10. Gravures rupestres de l'oued Ahètès dans le Téfedest (Sahara central). *Travaux de l'Institut de Recherches Sahariennes*, XII, 1954, p. 129-143, VIII làms.

11. Les peintures rupestres de Tit (Ahaggar). *L'Anthropologie*, 58, 1954, p. 268-274, 7 figs.
12. Gravures et peintures rupestres de Ouhet (Tédesfest septentrionale). *Travaux de l'Institut de Recherches Sahariennes*, XI, 1954, p. 129-137, 6 figs.
13. Mission préhistorique dans le Sud-Oranais. *Travaux de l'Institut de Recherches Sahariennes*, XIII, 1955, p. 199-203.
14. Les gravures rupestres d'Aouineght (Sahara occidental). Nouvelle contribution à l'étude des chars rupestres du Sahara. *Bulletin de l'Institut Français d'Afrique Noire*, XIX, 1957, p. 617-658, 22 lams., 2 quadres.
15. *A la découverte des fresques du Tassili*. Paris, Arthaud, 1958, 268 p., 76 fotos + 3 color, 4 lams., 3 mapes, 1 plànol. Trad. al castellà de Juan Ramón Masoliver: *Hacia el descubrimiento de les frescos del Tasili. La pintura prehistórica del Sahara*, Barcelona, Ed. Destino, 1961, 196 p, 76 lám. b/n. i III en color (hi ha edicions en altres llengües).
16. Nouvelle contribution à l'étude des gravures et peintures rupestres du Sahara central. La station de Tit (Ahaggar). *Journal de la Société des Africanistes*, XXXIX, 1959, p. 147-192, XXVIII figs.
17. Mission Lhote au Tassili-n-Ajjer (janvier-juillet 1959). *Travaux de l'Institut de Recherches Sahariennes*, 1960, p. 203-212, 4 figs.
18. Le problème de la datation des peintures rupestres en Espagne et en Afrique. *Ipek*, 20, 1960, p. 62-71, lams. 37-40
19. Nouvelles statuettes néolithiques du Sahara. *Objets et Mondes*, I, 1961, p. 1-12, 7 figs.
20. Les peintures rupestres de Ti-m-Missaou. *Bulletin de Liaison Saharienne*, 44, 1961, p. 365-370, 3 figs.
21. (amb la col-lab. de R. GESSAIN) Contribution à l'anthropologie des Ouargli. *Bulletin de la Société d'Anthropologie*, XI serie, IV, 1961, p. 238-270.
22. La station de chars gravés de l'oued Lar'ar (Sud-Oranais). *Libyca*, IX-X, 1961-1962, p. 131-169, 236 figs.
23. L'Art préhistorique saharien. *Objets et Mondes*, II, 1962, p. 201-214, 13 figs.
24. L'Abbé Henri Breuil et le Sahara. *Journal de la Société des Africanistes*; XXXII, 1962, p. 63-74.
25. Gravures rupestres de Tachoukent et de Tan Zega (Sud marocain). *Libyca*, XII, 1964, p. 225-245.
26. Faits nouveaux concernant la chronologie relative et absolue des gravures et peintures pariétales du Sud oranais et du Sahara. (L. PERICOT-GARCÍA i E. RIPOLL-PERELLÓ, eds.) *Prehistoric Art of the Western Mediterranean and the Sahara*, Nova York (Barcelona), Wenner -Gren Foundation, 1964, p. 191-214 (Viking Fund Publications, n.º 39).
27. Sur les rapports entre les centres d'art préhistorique d'Europe (Province franco-cantabrique et du Levant espagnol) et celui du Sahara. (L. PERICOT-GARCÍA i E. RIPOLL-PERELLÓ, eds.) *Prehistoric Art of the Western Mediterranean and the Sahara*, Nova York (Barcelona), Wenner Gren Foundation, 1964, p. 215-223 (Viking Fund Publications, n.º 39).
28. Peintures rupestres d'Aguennar (Ahaggar). *Journal de la Société des Africanistes*, XXXIX, 1964, p. 35-83, 5351 figs.
29. Plaque sculptée du Sahara. *Objets et Mondes*, V, 1965, p. 67-72, 2 figs.
30. (amb la col-lab. de P. HUARD) Gravures rupestres de l'Aïr. *Bulletin de l'Institut Français d'Afrique Noire*, XXVIII, 1965, p. 445-478, VII lams.
31. L'évolution de la faune dans les gravures et les peintures rupestres du Sahara et ses relations avec l'évolution climatique. (E. RIPOLL PERELLÓ, ed.) *Miscelánea en homenaje al Abate Henri Breuil (1877-1961)*, t. II, Barcelona, IPA, 1965, p. 83-118, IV lams.
32. Les peintures pariétales de l'Ennedi relevées par Gérard Bailloud dans le cadre du Sahara. *Bulletin de la Société Française*, LXIII, 1966, p. XXIV-XL.

33. La route des chars de guerre libyens. *Archaeologia*, 9, març-abril de 1966, p. 28-36, 11 figs., 2 mapes.
34. Le Mammouth et l'Elephant dans l'art pariétal. *Revista da Faculdade de Letras* (Lisboa), III serie, n.º 10, 1966, p. 5-29, 35 figs.
35. Nouvelle lecture de la plaquette dite de «la Femme au Renne». *Bulletin de la Société Préhistorique Française*, 64, 1967, p. 123-130, 2 figs.
36. Gravures rupestres du Tassili-n-Ajjer (Sahara central). *Objets et Mondes*, VII, 1967, p. 217-232, 10 figs.
37. Problèmes sahariens. L'outre, la marmite, le chameau, le délou, l'agriculture, le nègre, le palmier. *Bulletin d'Archéologie marocaine*, VII, 19647, p. 57-89, 9 làms.
38. La plaquette dite de «la Femme au Renne», de Laugerie-Basse, et son interprétation zoologique. (E. RIPOLL PERELLÓ, ed.) *Simposio Internacional de Arte Rupestre, Barcelona*, 1966, Barcelona, IPA, 1968, p. 79-97, 9 figs.
39. A propos de l'identité de la femme et du bison selon les théories récentes de l'art pariétal préhistorique. (E. RIPOLL PERELLÓ, ed.) *Simposio Internacional de Arte Rupestre, Barcelona*, 1966, Barcelona, IPA, 1968, p. 99-108, 4 figs.
40. Données récentes sur les gravures et les peintures rupestres du Sahara. (E. RIPOLL PERELLÓ, ed.) *Simposio Internacional de Arte Rupestre, Barcelona*, 1966, Barcelona, IPA, 1968, p. 273-290, 12 figs.
41. *Les gravures rupestres du Sud-oranais*. Mémoires du CRAPE, XVI Paris, Arts et Métiers Graphiques, 1970, 210 p. amb figs. i IV làms.
42. Gravures rupestres de Ti-n-Terirt, Iharir, Ahararar Mellen, Amsedenet et In Tebour Bouga (Tassili-n-Ajjer, Sahara central). *Libyca*, XVIII, 1970, p. 185-234, 39 figs.
43. Une mission au Tassili, mai-juin 1969. *Objets et Mondes*, X, 1970, p. 47-50, 6 figs.
44. Gravures rupestres du djebel Mélias, annexe de Beni Ounif, Sud oranais, Algérie. *Objets et Mondes*, X, 1970, p. 299-306, 5 figs.
45. *Les gravures du Nord-Ouest de l'Aïr*. Rep. du Niger, Ministère de l'Education Nationale, Paris, Arts et Métiers Graphiques, 1972, 207 p., 1078 figs. i 16 fotos.
46. Déchiffrement d'une fresque d'époque bovidienne du Tassili-n-Ajjer. (MARTÍN ALMAGRO BASCH i M. A. GARCÍA GUINEA, eds.) *Santander Symposium, Santander-Asturias*, 1970, Santander-Madrid, 1972, p. 503-510, 1 fig.
47. Observations sur la technique et la lecture des gravures et des peintures quaternaires du sud ouest de la France. (MARTÍN ALMAGRO BASCH i M. A. GARCÍA GUINEA, eds.) *Santander Symposium, Santander-Asturias*, 1970, Santander-Madrid, 1972, p. 321-328.
48. Dalle gravée de la chaîne des Ergab (Algérie). *Objets et Mondes*, X, 1970, p. 47-50, 6 figs.
49. *Les gravures rupestres de l'Oued Djerat (Tassili-n-Ajjer)*. Mémoires du CRAPE, XXV, Alger, 1975-1976, 2 vols., 830 p., 2605 dibuixos, 18 figs., 4 mapes.
50. A propos des méthodes de relevé des gravures rupestres. *Bulletin d'Archéologie marocaine*, X, 1976, p. 27-45.
51. *Vers d'autres Tassilis. Nouvelle découvertes au Sahara*. Paris, Arthaud, 1976, 262 p., 75 figs., 15 làms.
52. Le bubale antique et le buffle africain sont-ils représentés dans les peintures pariétales d'époque bovidienne du Tassili?. *Sautuola* (Santander), II, 1976-1977, p. 125-131, 3 figs., 13 làms.
53. (amb la col·lab. de PIERRE COLOMBEL) *Gravures, peintures rupestres et vestiges archéologiques des environs de Djanet (Tassili-n-Ajjer)*. Alger, Office du Parc National du Tassili, 1979, 64 p., amb figs., làms. i 1 mapa.
54. *Les gravures de l'oued Mammamet (Nord-Ouest du massif de l'Aïr)*. Dakar, Les Nouvelles Ed. Africaines, 1979, 431 p., 2982 figs., 18 làms.

55. Le passé du Sahara et de l'Afrique Occidentale. *Africa* (Dakar), 110, 1979, p. 43-47, 6 figs.
56. Die Felsbilder der Sahara. (RUDOLPH KUPER, ed.) *Sahara, 10.000 Jahre zwischen Weide und Wüste*, Colonia, 1980, p. 70-80, 23 figs. (però també molta de la il·lustració del volum, així com el treball del mateix LHOE, , «Die Tuareg», pàgs. 355-359).
57. *Les chars rupestres sahariens, des Syrtes au Niger, par le pays des Garamantes et des Atlantes*. Toulouse, Ed. des Hespérides, 1982, 286 p., 100 figs. (amb un inventari de les representacions de carros).
58. (amb la col·lab. de F. DE VILLARET) *Les gravures rupestres de l'Atlas saharien, monts des Ouled-Nail et région de Djelfa*. Alger, Office du Parc National du Tassili, 1984, 332 p. amb figs., làms. i 1 mapa.
59. L'ancienne forêt de cyprès du Tassili-n-Ajjer. *Le Saharien*, 88, 1984, p. 19-22.
60. Spirales et entrelacs au Sahara. *Le Saharien*, 92, 1985, p. 17-19.
61. (amb la col·lab. de PIERRE COLOMBEL i HENRI BOUCHARD) *Les gravures du pourtour occidental du centre de l'Air*. París, Ed. Recherches sur les Civilisations, 1987, 282 p., 78 làms.
62. Quelques mises au point à propos des gravures et des peintures rupestres de l'Afrique du Nord et du Sahara. *Ars Praehistorica*, VII-VIII, 1988-1989, p. 239-253, amb figs.